

AZƏRBAYCAN DİLİ

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

AMEA Naxçıvan Bölümü

E-mail: ebulfazamanoglu@yahoo.com

MƏHƏMMƏD AĞA ŞAHТАХТЛЫ VƏ TÜRK ROMАНСI ƏHMƏD MİDHAT ƏFƏNDİ

XIX əsrin sonlarında görkəmli maarifçi adı M.Şahtaxtılı Tiflisdə "Qafqaz" və "Novoe obozrenie" qəzetlərinin redaksiyalarında Yaxın Şərqi üzü xüsusi mütəbir kimi çalışır. Böyük adib və dövrdə rəhbər, İstanbul müdafiə iləti ilə döşəşələrə malik idi. Həmin dövrda görkəmli türk romançısı Əhməd Mıdhat Əfəndi İstanbulda nəşr etdiyi "Tərcüməni-həqiqət" qəzetində türk-islam dünyası ilə bağlı məzədiyyətlər çap etdirirdi. Bu materiallar M.Şahtaxtılın diqqətini cəlb etmiş və o bir neçə məqədəsində Əhməd Əfəndinin yaradıcılığına həsr etmişdi. Məzədiyyətlər M.Şahtaxtılı-Əhməd Mıdhat Əfəndi adlı sənədlərinin təhlili verilmişdir.

Acar sözlər: Azərbaycan, Məhəmməd ağa Şahtaxtılı, Əhməd Mıdhat Əfəndi, mətbuat, ədəbiyat.

XIX əsrde Azərbaycan və rus icimai hayatında qabaqcıl Avropa mədəniyyətinin təsiri yaşa-yavaş özünü göstərməyə üz tuturdu. Yuxarı təbəqələrin, ziyanlıların davranışın və yaşayış tarzının nüfuz edən bə proseslər, qərb mövzusu hayatın güzgüsi olan ədəbiyatda da ilk yansişalarını göstərir. Hələ 1850-ci illərdə görkəmli Azərbaycan dramaturqu M.F.Axundzadə "Müsyo Jordan və dərvish Məstali şah" pyesində Avropa mədəniyyəti mövzusunu gündəmən gətirmişdi. Sonralar M.S.Ortubadi "İki əcəbüñün Avropa-yayaşı" (1908) və "Rəzaqulun xan fırqıngımbə" romanlarında, eləcə də Üzeyir Hacıbəyli "O olmasın bu olsun" komedyasında bu mövzuya toxunmuşdu. Lev Tolstoy "Hərb və sülh" romanının ilk sahifələrinin fransızca qələmə almışdı. M.Şahtaxtılı da klassiklərimizin bu anəsəsinə davam etdirirdi. O, Avropada təhsil görmüş açqıfikirli ziyanlı, maarifçi bir şəxsiyyət idi. Şərqi cəmiyyətinin inkişafını Avropa mədəniyyətinə sahib olmaqla görürdü. Bu xəxməndən və dövr türk ədəbiyatının görkəmli nümayəndəsi, Avropa mədəniyyətinə önmə verən, bu icimai mütəbiş cox yaxından bələd olan Əhməd Mıdhat Əfəndinin yaradıcılığı, əsərləri Şahtaxtılınn diqqətini xüsusişlə cəlb edirdi. Hələ 1882-cü ildə İstanbulda yaşayışçı "Novoe obozrenie" qəzeti ndən nəşr etdirirdi, Türkiyə dövləti üzrə çox dayarlı təhlillərlə səslənmış qiyməti publisistik əsəri sayılı bilən "İstanbulluk (Konstantinopol) məktubları" adlı sənədli publisistik məqədələr Osmanlı dövlətinin mədəniyyəti, maarif və dil məsələləri şərh olunur, rusdilli oxuculara təqdim olunur. Məqədələr Osmanlı dövlətinin tarixində Təz nimət dönenində özünü göstərən dil, mədəniyyət proseslərindən, bu sahədə bəs verən hadisələrdən bahs olunur, yeniliklərlər mühafizəkarlar arasında gedən mübahisə və müzakirələr göstərilir. Bu yazıda o eyni zamanda ölkədə yenilikçilərin nümayəndələrindən biri kimi böyük nüfuz sahibi olan bir ziyanlı olaraq "Tərcüməni-həqiqət" qəzetiňin baş redaktoru Əhməd Mıdhat Əfəndi haqqında məlumat verirdi [5, s. 301].

"İstanbuldan məktublar" silsilə yazısının üstündən uzun illər keçməsindən baxma-
raqla M.Şahtaxtılı Ə.M.Əfəndinin yaradıcılığına yənə böyük maraq göstərirdi. Türk ro-
mançığının yaradıcılığı ilə əlaqədar yazdığı məqədələrdə Ə.M.Əfəndinin yaradıcılığına,
bəzi əsərlərinin təhlilinə geniş yer ayrıır, onu Çanubi Qafqazda, Tiflisdə nəşr olunan
"Novoe obozrenie" qəzetiňin rusdilli oxucularına təndiridir.

Təsadüfi deyildir ki, M.Şahtaxtılı iki məqədəsini – «Terped anaferməy» və «Türci-
skiy məsliyəti o Eپropeiskoy sozial'noj žizni i o grafe Tolstom» – adlı mə-
qədələrlərində Əhməd Mıdhat Əfəndinin yaradıcılığına həsr etmişdir.

Burada bir həsiyi çoxqar qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı ziyanlılarının da həya-
tında həmin dövr qərb mədəniyyətinin təsiri ilə əlametlərmişdir. Təz nimət dövründə
qərb mədəniyyəti döntüncisi Osmanlı dövlətinin ziyanlılarını da məşqələr edən bir mövzü-
uya, qeyrilmışdır. Türk ədəbiyatının ilə roman yaradıcılılarından olan Əhməd Mıdhat
Əfəndi də bir sira roman və pyeslərində Avropa höyət tərzinə, mədəniyyətinə müraciət
edir, qərb mədəniyyəti ilə Osmanlı dövlətinin manav-i ictimai dəyərlərinə qarşılıqlıdır.
Ədib bu hayat tarzının müsbət cəhətlərini təqdir edir, eyni zamanda onun bəzi yanlış cə-
hətlərinə də türk icimaiyyətinin diqqətini yönəldirdi. Ədibin əsərlərində Avropa hey-
rənlığının manfi tərəfləri de genə şəkildə işləndirilmişdir. Belə ki, onun "Selatin bey
ilə Rakım efendi" əsərində Selatin bey, "Letafe-rivayət" silsiləsindən qızan "Beklər-
sultanlıkmı dedin"da Sururi əfəndi, "Parisde bir türk" əsərində Zeka bey suratları, ob-
razlarının Qərb mədəniyyətinə maraqlılaşmışdır, səhəndir, səhəndir. Onlar" bu sebeple kılık-kı-
yafet, eğlencə, görük bakımdan Batıy kendi dəlinə örnək alırlar. Kəndi toplum deyərlerini
tam olaraq bilməzler, dolayısıyla ne tam doğulu, ne de tam battıldırlar. Çalış pâ-
ra kazanma gayretləri yoxdur, cümlə mirasçıları, az-çök fransızca bilirlər, Beyoğlu
ve çevresinde yaşayırlı tərcih ederlər, çapçınlardır" [4, s. 395].

Əsas matləbə keçmədən əvvəl türk adı Əhməd Mıdhat əfəndinin hayatı və yara-
dicılığı haqqında oxuculara qisa məlumat vermek istəyir. Kimdir Əhməd Mıdhat Əfəndi?

O, 1844-cü ildə İstanbulda doğulmuş, 28 dekabr 1912-ci ildə eyni şəhərdə dünha-
sına düşmişdir. İstanbul Misis Çarşısı tacirlərindən Hacı Süleyman Ağanın oğlu Əh-
məd kiçik yaşılarında atadan yetim qalır. 1854-cü ildə Vidinə xidmət edən böyük qar-
daşı Hafiz Əli Ağanın yanına göndərildi. Təhsilinə burada başıladı. 1857-ci ildə ailəsi ilə
birlikdə İstanbul döndü. Misis Çarşısında bir tacirin dükənində satıcı işlədi. Qardaşının
tabəliyində çalışdığı Mithad Paşanın yanında işa girdi. Mithad Paşa 1861-ci ildə Niş
Valisi təyin olunduğu zaman o, qardaş ilə birlikdə Nişə getdi. Rüsiyəni orada bitirdi.
Rusçqudu Tuna Vilayeti doftərxanasına memur olaraq girdi. Çalıqlanlığı ilə Mithad pa-
şaşın rəqəbatını qazandı. Paşa ona öz adını verdi. Bu arada özlə darsları alaraq fransızca-
sını inkişaf etdirdi. 1866-ci ildə tərcüməçi olaraq getdiyi Sofiyada evləndi. "Tuna" qəze-
tinin bas yazaq oldu. 1869-cu ildə Mıdhat paşa ilə birlikdə Bağdad'a getdi. Vilayət mat-
bəəsi və rəsmi vilayət qəzeti "Zevran" in müdürü oldu. İlk kitabı olan "Hecayi-Əvvəl" adlı
ders kitabını burada yazdı. 1871-ci ildə qardaşı vəfat etdiğindən sonra İstanbula döndü.
Taxtaqladıq evinin altında balaca bəbi matbaa quraraq yayıldı. 1872-ci ildə Namiq Kamal ilə tanış oldu. "Devir" və "Bedir" adlı iki qəzət çı-
xardı. Bu qəzətlər bağlandıqda "Dağarcıq" və "Kirkambər" dərgilərinə nəşr etdi. Bu dər-
gilərdə çıxan yazarlar sababında Namiq Kamal, Ebüzziya Təsvik kimi yüzçilərlə bir-
likdə Rodosa sürgünə göndərildi. 3 il qaldığı Rodosda Mədrəseyi-Süleymaniyyə adlı bir
məktəb açıb dərə verdi. Sultan V Məradın əfər formannının eli ilə 1876-ci ildə İstanbula döndü.
1876-ci ildə "İltihət" qəzeti nişr etməyə başladı. Müxalif tutumunu yumşaldı-
raq II Əbdülhəmidə yaxınlaşdı. Dövlətin rəsmi nəşriyyatı olan "Matbaai-Amir"ın mü-
dürü təyin olundu. 1878-ci ildə Osmanlı sarayının dəstəyi ilə "Tərcüməni-həqiqət" qə-

zetini yaradı. 1888-ci ildə İsviçre'de toplanan şərqişunalar konqresinə qatıldı. 1895-ci ildə "Sabah" qızetində yayınlanan "Dekadanlar" başlıqlı yazısiyla "Soveti-Fünun"u təqib etdi. Bununla alaqadər ədib cəvrolarda narazılıq meydana gəldi. Yazıçılarından el çəkmək məcburiyyətində qaldı. Ölümüñ qədr Darülfünündə "Dünya tarixi" və "Dinlər tarixi" dərsləri dədi, xeyriyya camiyətlərində çalışdı [4, s. 387].

Əhməd Mithəf Əfəndi xalq və xidmət adamıdır. Təzimət dönməndə, yeniləşmə hərəkatın an genis anlamda gərgəzləşdiren sonatrək. Əsərlərini xalqın məarifini, mədani inkişaf üçün yazmışdır. Bu məqsədə roman, həkayə, dram kimi çox fərqli janrlarda əsərlər qələmə almışdır [1]. Xalqın məarifləndirmək məqsədi güddüyündən dönmənə görə sadə bir dildə istifadə etmişdir. Bu sebəbdəndir ki, kitablarında və qəzet yazılarında çox böyük oxucu kütüsləne malik olmuşdur. O, həyatını qələm ilə qazanan ilk türk yazarıdır. Əylənlərdək öyrətməyi qarşısına məqsəd olaraq qoymuşdur. Əsərlərində oxucularına əlaqə rəhbərlik edərək yaxşıını, pisi, doğrunu, yaılışı ayırd etmiş; qəhrəmanlarının yaxşılarını xoşbəxtlik qoşusdurmuş, pisləri cazaclarlaşdırırdı. İlk əsərlərində romantik, daha sonrakı əsərlərində naturalist istiqamət qabarır gözə çarpar. Onun publisistik məqədələri içərisində M.Şahətxəlinin daqqətinə çəkan taxminin yeddi məqədəli shəhəri "Rus ədəbiyyatı və Avropa, yaxud ədib Tolstoydan bir xülasə" silsiləsi [3] mövcuduzunu baxımdan daqqıqtı cəlb edir.

Onu da qeyd edək ki, Ə.M.Əfəndi dünən müxtəlif dillərindən, xüsusiələ fransız və rus dilindən türk dilinə bir sər əsərlər tərcümə etmişdir. Ə.M.Əfəndi ədib əsərlərinən da olduğu kimi digər publisistik yazılarında mütəsirləşmə, avropalışma yolunda önemli addımlar atmış camiyətlər oxucusuna tanıtmağı bir vəzifə bilmişdir. XIX əsr rus ədəbiyyatının möşəh nümayəndəsi Lev Tolstoyun "Məarifin meyvələri" (Plodları prosvesheniya) əsəri də onlardan biridir. Lev Tolstoyun 1889-cu ildə qələmə aldığı həmin əsər mütəsirləşmə dövründə qədəm qoynan Rusiyada Avropa hayat tarzının meyli, həvəsi alafranga obrazlar, xarakterler baxımından ustad sonatrəkarın daqqətini cəlb etmişdir. Müəllif hamim əsəri hətta türk dilinə "Eseri-fünun" adı ilə çevirmişdir.

Tərcümə üçün Ə.M.Əfəndinin Lev Tolstoyun həmin əsərini məqsədi şəkildə seçdiyini deyə bilarık. Hələ 1884-cü ildə yazış çap etdirdiyi "Əcayıbi-alan" romanında Əhməd Midhat Sübhı və Hicabi adlı roman qəhrəmanlarını Rusiya sayahətinə çıxarımasında bu baxımdan müüyəyen məna ifadə edir. Yaziçının məqsədi Rusiya kimi mədəniyətmiş, müasirləşmiş bir ölkənin oxucuya təndirəq oranın tarixi, içtimai hayatı, şəhər quruluşu, əlaqə dayırıcı haqqında malumat verməkdir. Bununla əlaqədar ədib göstərirdi ki, başarı tərəqqinin bizim məməkətimizdə göründüyü dərəcədən ibarət olmadığını anlaya bilmək çətin bir şəhərdir? Bunca xətti xərəklərin hənsi tərəfdən galidini düşündürümüz kimi, bizim təməddündən malik ölkələr ilə qeyri mütəməddinə arasında bir "fasi-li-müşərət" təşkil eləməkdə olduğumuz öz-özünləyin olur. Hər şeyden əvvəl, mədəni ölkələri görməli və mədəni tərəqqinin yetişmiş olduğunu mərtəbəni mütləq anlamalıyalıq [2, s. 34].

O, "Rus ədəbiyyatı və Avropa, yaxud ədib Tolstoydan bir xülasə" adlı məqədələr silsiləsində (7 məqədə) avropalışma haqqında, Lev Tolstoyun "Məarifin meyvələri" adlı pyesi haqqında dünənçə və görüşlərini ifadə etmişdir. Müəllif burada müasirləşmən rus camiyətləndəki mədəni ziddiyətlərə, ənənəvi dayırıcı yadlaşmaya, Avropa məşətinini, əlaqəni taglid etməya işarə edir: "Eseri-mezkurnu Avropa erbəi-mütəlaşa meyannında naili-rəğbet olmasına asıl temin edəcək bir şey var isə o da Rusyada kibar aleminin etvari köylü aleminin hiç uyumasından dolayı iki hal arasındaki mübəyanenətir. Rusya kibarının ahlaki aymına Avrupalılk hali olup Avropa karileri bu sureti-maisete bittabi vəkif iseler de Rusya köylülərinə mahsus olan hal və təvərə vəkif olmadıklarından bir-

birine zit olan bu iki halin bir sahəyi-teməşədə içtimai ikisini de gayet parlak olaraq təcəssüm və tasavvur ettiyeceği derkdir. İşte əserin hülasasını karilerimizə arz etmək olduğumuzdan bu bapta lazım gelen mukayeseyi kendiləri de yürüterek hem eğlənir, hem müstəfi olurlar" [3].

Əsərin dörd pərdəli bir komediya olduğunu göstərən Midhat Əfəndi önem sırasına gərək iştirakçıları haqqında məlumat verir: Aristokrat Leonid Fyodoroviç 60 yaşlı istefadə olan hərbçidir, bir çox vilayətlərdə saysız-hesabsız mülkü, torpaqları vardır. Hörmətli laiyq bir aristokrat kimi spirİtülüşü maraqlı göstərən bir şəxsdir. Ona görə də malikənəsində ziyafratçı təşkil edir. Xanımı Anna orta yaşlı bir ev xanımı olmasına baxmayıraq, gənc qalmış, gənc görünmək həvəsinədir. Ailenin qızı 20 yaşlı Betsi elti nümayəndəsi, küberə bir gəncdir. Ailenin oğlu Vasil 25 yaşında olub hüquq fakültəsi məzunu, amma işləməz. Veloped klubunun, Yataq klubunun və on ilər klubunun üzvüdür. Malikanəsində təsərrüfat işlərindən baxan ortayaçı Fedor Ivanoviç təhsilli və tarbiyalıdır. Nökr Qırqori yarasıları bir gəncindən ancaq sörögə və etibarsızdır. Qulluqcu Tanya 19 yaşında iribənnəli, enerjili və naşılı bir qızdır. Aşşap köməkçi Semyon 20 yaşındanda olub sarısan, güllerləri avanın bir kəndindən göndərdir. Bunkardan olavaş, Vasiliyin eyni klublara üzv olan dostları Petriçef, malikanədə günlərini keşirən Avropa mədəniyyətinə aludə olan Satafov, evin xanımı Annanın doktoru, onun 45-ci, ancaq 70 yaşında olan mühafizəkar üş şəxsi dəyərsiz iştirakçılarındandır. Tolstoynın asorinə xülaşə skənləndə oxucuya təqdim edən müəllif pyesin ilk pərdəsinin uyğun gördüyü yerlərdə bəzi əlavə və iştirakçılar edərək ətraflı bir şəkildə şirkət etmişdir. Onun pyesin 1 və II pərdələrindən ətraflı şəkildə məqədələr nəqəl etməsinin sobəsi rus aristokrat sinifindən istor yaşıyış, istor davranış, istor münasibətlər baxımdan təsadüf edilən rəzzilliyyi, mədəni dəyərlərdəki aşınmanın göstərmədən ibarətdir. III və IV pərdələr haqqında qisa məlumatla kifayətlə-nən müəllif bu hərəkətinə belə işzə edirdi: "İ və II pərdələri bu derecə-i-muvazzahada hülasa eyledildikdən sonra III və IV pərdələrde sözü həqiqi işzədən ibazatmaya mecbur olmayıb. Vakıa müəllif bu pərdələrde dahi erbəi-teməşənin nazarlarını, fikirlerini işgal için güzel tuhafliklər bulup derməyə etmiş isə bunlar ne kadar olsa oyunun esasına müttəlik şəyler olnırdıqdan sonra əgər təsətilatın o cihətindən itale-i-kalem edəcək olursa eseri həmen tekniklər tərcümə etmiş oluruz" [3].

Yenə M.Şahətxəli mövzusunu üzürinə qayıtmış istəyirəm. Böyük ədib Ə.M.Əfəndi-yə has etdiyi "Lenat öncəsi" (İperə anafəməti) adlı publisistik məqədələrini məraqlı bir ardıcılıqla, oxunaqlı bir şəkildə nəqəl edir. Onun Tiflisdə yaşayan bir türk dostu jurnalisti Əhməd Midhat Əsəndənən əlaqə yaratmışdır. Müəllifin "Hərəkət obzəri" qəzətinin 1891-ci ildə çap olunmuş "Pəoəzəda və Bakı" məqədəsi türk romançısına qatdırılmışdır. Həmin məqədənin sonundu M.Şahətxəli Azərbaycan türkərinin ruslərin bəzi aile höyəti xüsusiyyətlərini təqdim etməsi arzu etdiyini qeyd etmişdi [5, s. 320]. Amma bu qeydələrin Əhməd Midhat Əfəndinin təmİN etməyəcəyini düşündürür. Ona görə də bu məqədələ məqəm gəldiyi üçün Avropa mədəniyyəti masalası haqqında öz mülahizələrinin ifadə etməyə çalışmışdır. O göstərir ki, Avropa artıq o qədər maddi və mədəni cəhdəndə inkişaf etmişdir ki, bəlkə də qarşısında XX əsrda Afrika və Asiya xalqlarının tamamilə öz təsiri altına düşməcədir. Bununla əlaqədar müəllif Avropanı ilə müsəlman xalqlarının aile höyəti, bu ailədə qadının vəziyyəti haqqında mühakimə yürüdü. Onun fikrinə, Avropa ailəsinə qadın fəlsidir, həyat yoldaşına hər yerdə dəstək olur, işləyir, ailə bəcəsidi-nə yəzidir. Şərqdə isə qadının ailə rolu məhduddur, o qadıra bürünməlidir, üzünü yad adamlardan gizlətməlidir. Müəllifin xadimlərinin bu məsələnin "Quran"dan gəldiyini, şəri qanunlara bağlı olduğunu göstərməsinin inandırıcı hesab etmər. Onun fikrinin, Mehəmməd peyğəmbər bürünmək deyəndə qadının üzünü örtməy yox, bədənini

paltarla örtmeyini nezarda tutmuşdur. Onun qənaətinə, Şərqdə qadın azadlığının mənfi münasibətin ilahiyyatla, dincə, şəriətlə heç bir əlaqəsi yoxdur, bu məsələ islamdan əvvəlki Iran və Hindistandın kohna adət-ənənələrinin töröküntüləri, qalıqlarıdır.

Bu məsələdə mülliif Əmidət Midhat Əfəndinin də qadın azadlığının tərəfdarı, çoxavarlılığını səyhədər olduğunu, amma saraydan ettiyat etdiyini eyhamla nezərə çarpdır. Fikrini əsaslaşdırmaq üçün Midhat Əfəndinin adəbi yaradıcılığına müraciət edir. Bununla əlaqədər onun iki əseri – “Müşahidat” romanı və “Çörkəs özdənlər” pyesi üzərində dayanır, həmin əsərlərə təsriflər şəkildə təsvir və təhlil edir. Mülliif buraya eyni zamanda özünən İstanbulda yaşayarkən Osmanlı türklərinin ailə həyatına aid apardığı müşahidələr də sləvə edərək göstərir ki, burada qadınların davranışında Avropanın təsirini görməmək mümkün deyil. İstanbul qadınları küçəyə çıxarkən üzürləri rubənd örtməyə məcbur olsalar da, azad yaşamağa meyllidirlər. Şeyxülislamın təqdimatı ilə hər ilin sonunda Sultan öz fərmənində bərə məssələlər qadınların geyimlərindəki sarbatlıyın möhdullaşdırılmışının bir dəfənə polis qüvvələrinə xatırladır. M.Şahtaxtılın fikrincə, bəlkə bunlara görə saraya yaxın adam kimi o bu məsələdə bir o qədər də darina getmir. O, bu məsələdə, ola bilər ki, bizim müləhəzərlərimiz şəhəriyyət vermasın. Amma fakt bunan ibarətdə ki, indiki vəziyyətdə qadın azadlığı tək Şərq ailə həyatının müasirələşməsi yox, eyni zamanda islamın qurtuluşu manasına gəlməkdədir.

Ona deyədik ki, sonralar M.Şahtaxtılı “Müsəlman həyat qabiliyyətinin böhranı” əsərində Avropa ilə müqayisəli sıratda Şərqdə ictimai həyatın geri qalma sabobları üzərində dəha geniş dayanacağdı.

M.Şahtaxtılınn “Türk mütefəkkiri Avropa ictimai həyatı və qraf Tolstoy haqqında” məqələsində isə iləsilvası Əmidət Midhat Əfəndinin Avropa ictimai həyatının, həyat tərzinin zərərlə cəhatləri haqqındaki fikirləri təsvir və təhlil olunur. Göründüyü kimi, bu məqələnin adı da yazarın məqələsinin adı ilə səslişir. Burada M.Şahtaxtılın onun “Tərcüməni-həqiqi” qəzəbindən çək olunmuş “Rus ədəbiyyatı və Avropa, yaxud adı Tolstoydan bir xüla” və “Avropanın monovə nəsazlıqları” adlı məqələlərdən istifadə etmiş, sıfatlar götürmişdir. Həmin məqələdə Ə.M.Əfəndinin Avropa insanların sosial həyatı, ailədaxili münasibətlərinə baxışlarında, Qərb və Şərq sosial həyat tərzinin qarsılıqlı təhlili verilir. Mülliif məqələsində belə bir xatırlatma ilə başlayır: “XVI əsrda Lüdövik zamanında fransızlar ingilislərə qalib gəlmişdilər. Fransanın İstanbuldakı sefiri bu qalib haqqında Osmanlı sultanına uzun-uzadı marazu etdiyindən sonra sultana soyuq-qanlı şəkildə fikrini bəle ifadə etmişdi: İt donuz qalib goldi, ya donuz itə qalib gəldi, Osmanlı imperiyası üçün bunun heç bir qəribə yoxdur” [7].

M.Şahtaxtılı fikrinə davam edərək yazar ki, indi isə elə bir zaman gəlməşdir ki, türkələr sadəcə Avropanın diplomatiyası ilə deyil, onun daxili məsələləri ilə de maraqlanırlar. Türkələr Avropanın yazı yazanda təkcə real faktları obyektiv şəkildə təsvir etməklə qalmır, eyni zamanda həmin predmet haqqında öz münasibət və düşüncələrini de ifadə etməkdən cəkinmirlər. Mülliif burada fransız mütefəkkiri Monteskyonun “Iran məktubları” əsərindən de bəhs edir. Burada o, həmvətənlərinə Şərqdə rast gəldiyi adamların Avropa, Fransa haqqındaki təsəssüratlarına yər vermişdi. M.Şahtaxtılı göstərir ki, indi İstanbulda ziyanları Avropa əməyiyyatindəki sosial vəziyyəti nainki öyrənir, sərbəst şəkildə müzakirə edir, bu məsələyə matbu şəkildə öz münasibətlərinə bildirir, qəzetlərdə məqələlər yazardır. Onun fikrincə, bəlkə ziyanlardan bəri də tarixçi, roman ustası Ə.M.Əfəndidir. M.Şahtaxtılınn göstərdiyinə görə yazar öz qəzətinin bundan əvvəlki nömrələrində Avropa cəmiyyətindən, bələdçiyyat sosial həyatındaki çatışmazlıqlardan dəfələrlə bəhs etmişdir. Ona görə də M.Şahtaxtılın həmin qəzəden göstərdiyi sıfatda o (Əmidət Midhat Əfəndi – Ə.Quliyev) göstərir ki, Avropa əməyiyyatının birinci nöqsəsi şöhrətə,

dəbdəbəli həyatə, bədxərciliyə uyumsıdır. Türk romançı fikrini ifadə etmek üçün bir nümunə göstərir: Şərqdə və Qərbdə insanlar paltar geyinirlər. Bu paltar insanı istidən, soyuqdan saxlayır, təbiət hadisələrindən qoruyur. Avropana isə geyimin bu funksiyasından əlavə ona moda kimi yanalarla və olavaş bədxərciliyə yoxdur. Modanın tez-tez dəyişməsi əhalinin rota və xoysul tabəəsindən maddi vəziyyətini çox ağırlaşdırır.

Ə.Midhat Əfəndi başqa bir misal da gətirir: “Ev, mənzil adəmin möşət etməcini təmin etmək üçündür. Avropana ev sənki müxtəlif aşyalarda doldurulmuş maqazına bənzəyir, nəinki adəmin yaşayış məkanına. Avropa əməyiyyatının bu zərərlərə hatır tərizi Türkiyənin rum və ermənilərinə də sirayat etmişdir. Ümirdətən olar ki, həmşərlərimiz bu zərərlərə tendensiyədən aylıcaqlar, Avropanı kor-koranə meymən kimi təqdiş etməkdən əl çəkəcəklər. Buz bığlırdan qəzətimizdən çap etdiyirdik: “Avropanın manavı naxosluğ” adlı məqələmizdə Avropanı bəhalən qurtarmadığını açıq şəkildə göstərmişik”.

M.Şahtaxtılınn məqələsində digər bir tərəfdən də Avropa ilə Lev Tolstoy yaradıcılıq qarsılıqları, onlar arasında ortaq nömrələrdən bəhs edilir, bu məsələdə qraf Lev Tolstoyda fikirlərinin, baxışının üst-üstü düşməsi, həmfikir olmaları şərh olunur. Eyni zamanda Tolstoyun “Maarifin meyvaları” (1889) pyesindən bəhs edilir [8, s. 33].

Şəhərtəx xüsusilə inkişaf məqələsində Əmidət Midhat Əfəndinin həmin yazısından ətraflı şəkildə bəhs etmiş, oradan çıxıllı sıfatlar götürmişdir. M.Şahtaxtılı Midhat Əfəndinin məqələsindən aşağıdakı sıfatı götürir: “Avropa sivilizasiyası xeyli maddi müvafiqiyətlər qazanmışdır: paroxodlar, dəmir yolları, süləhərlər, hər cür maşınlar, nümunəvi şəhər adlıdır. Bütün bular Avropana çox parlaq vəziyyətdədir, biza isə Avropanın bu uğurlarından yaranıbmışqalar qalır. Avropa əməyiyyatının manaviyatı isə ərək açan deyildir. Bu əməyiyyatda manaviyatın vəhşiləşməsi sıratda irəliləyir, ancaq ailə bağları hər gün deyil, hər saat dağılmaq doğru gedir. Tezliklə Avropana no ata, no ana, no əvlad qalacaqdır. Hər kas məşədəki vəhşi hayvanlar kimi tənha yaşayacaqdır” [6].

Daha sonra M.Şahtaxtılı göstərir ki, Ə.Midhatin Avropanın ictimai vəziyyətini bu baxış rus yazarı qraf Lev Tolstoyun bir səra əsərləri, o cümlədən son dövrlerdə qələmə aldığı “Kreyser sonatı” ilə səslesir və görür, məhz bu baxımdan onun xoşuna gəlməsidi. Elə bəlsə də olur. O qəzətin növbəti nömrəsində yənə sözü Avropanın sosial həyatı məsələsinin üzərindən gorur, türk əməyiyyat üçün yaxın olan rus əməyiyyatından, onun tanınmış şəhərlərinəndən biri olan Lev Tolstoydan bəhs edir. O, Lev Tolstoyun bu məsələyə baxışını öyrəndiyindən, bu məsələdə fikirlərinin üst-üstü düşüñüyündən qeyd edir: “Mən hazırda məşhur rus yazarı qraf Lev Tolstoyun əsərlərini oxuyoram. Sevindirici haldır ki, Avropanın sosial həyatı haqqında o da mənim kimi düşünür. Qraf Tolstoy Avropa sivilizasiyasının maddi meyvalarının Rusiyaya gətirilməsinin boyanır, amma rus dövryantılığının Avropa xəsiyyətini, xələqini qəbul etməsindən tənə ilə, məzəmmətlə bəhs edir. Tezliklə biz qrafın əsərlərinin torcuma edib türk oxucusuna təqdiş edəcəyik. Bu əsərlərdə qraf işin dərin bilicisi kimi casarətə xalqçı xələqin məziyətlərinə şərh edir, hansı ki, öz varlığının isbat edən hər bir xalq milli rifahın qayğısına cəkərən onu birinci yera qoymalıdır. Mən inanram ki, bəlkə türkələr müxtəlif sivilizasiyaların indiki toqquşmasına qraf Tolstoyun ideyalarında hoqiqi xələq və rifah yolunda milli məşəfimiz üçün faydalı cəhətlər tapacaq” [3].

Natıca etibarlı demək olar ki, Əmidət Midhat Əfəndinin yaradıcılığı hər seydon əvvəl, M.Şahtaxtılınn diqqətini ona görə colb etmişdi ki, burada Qərb-Şərq problemi var idi. İkinci, türk adıbi rus yazarı Lev Tolstoyun əsərlərinə ona görə çox önmə verirdi ki, bu məsələdə onların fikirləri üst-üstü düşürdü. M.Şahtaxtılı da məqələlərində həmin məsələləri qabardır, adəbi əlaqələri inkişaf etdirmək isteyirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Mithat Efendi. Əsərləri. 6 cilddə. Ankara: TDK yay, 2000.
2. Ahmet Mithat Efendi. Acyib-i-alem. Ankara: TDK yay, 2000.
3. Ahmet Mithat Efendi. Rus edebiyatı ve Avrupa, yahut edip Tolstoydan bir Hülase / "Tercümani-hakikat" gazetesi, N:37382-3788, 24 fevral-3 mart 1891.
4. Harika Durgun.Modernleşmenin bir problemi olarak alafrangalık – Ahmet Mithat Efendi ve Tolstoy.VIII Milletlerarası türkoloji kongresi bildirileri kitabı, III, İstanbul, 2014.
5. Məhəmməd ağa Şahtaxtlı. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edəni akad. İsa Həbibbəyli, Bakı, Çəşioğlu, 2006.
6. Шахтахтинский М. Перед анафемой. «Новое обозрение», 1891.
7. Шахтахтинский М. Турецкий мыслитель о Европейской социальной жизни и о графе Толстом, «Кавказ» газ., 1892.
8. Quliyev Ə. Məhəmməd ağa Şahtaxtlının publisistikası. Bakı:Elm və təhsil, 2016, 128 s.

Абульфаз Гулиев

МУХАММЕД ШАХТАХТИНСКИЙ И ТЮРКСКИЙ РОМАНИСТ АХМЕТ МИДХАТ ЭФЕНДИ

В конце XIX века знаменитый литератор и просветитель М.Шахтахтинский работал специальным корреспондентом Ближнего Востока в газетных редакциях «Кавказ» и «Новое обозрение» в Тбилиси. Великий литератор в это время имел крепкие связи с тюркским миром и стамбульской культурной средой. В это время видный тюркский романист Ахмет Мидхат Эфенди публиковал интересные материалы, связанные с тюркско-исламским миром, в газете «Терджумани-Хегигет». Эти материалы привлекли внимание М.Шахтахтинского и он несколько свои статьй посвятил творчеству А.М.Эфенди. В нашей статьи рассмотрены литературные связи М.Шахтахтинского с Ахметом Мидхатом Эфенди.

Ключевые слова: Азербайджан, Мухаммәд ага Шахтахтинский, Ахмет Мидхат Эфенди, пресса, литература.

Abulfaz Guliyev

MUHAMMAD SHAHTAKHTLY AND TURKISH NOVELIST AHMET MIDHAT AFANDI

At the end of the XIX century, the famous writer and enlightener M. Shakhtakhtly worked as a special correspondent for the Middle East in newspaper editions of the Caucasus and New Review in Tbilisi. At that time the great writer had strong ties with the Turkic world and the Istanbul cultural environment. At this time, the prominent Turkic novelist Ahmet Midhat Efendi published interesting materials related to the Turkic-Islamic world in the "Tarjumanı-Hagigat" newspaper. These materials attracted the attention of M. Shakhtakhtly and he devoted several of his articles to A.M. Efendi's work. M. Shakhtakhtly's literary connection with Ahmet Midhat Efendi are considered in this paper.

Keywords: Azerbaijan, Muhammad aga Shakhtakhtly, Ahmet Midhat Afandi, press, literature.